

הייחוד שבהצלתם של יהודי דניה: ניסיון לאבחנה שיטתית של תנאי הצלה לני יחיל

עלי להודות, כי הבקשה להרצות על הצלת יהודי דניה הביאה אותי במבוכה, שהרי כבר דנתי בנושא זה פעמים רבות, והיה נדמה לי, שמיציתי אותו עד תום ואין עוד מה להוסיף. אולם לאחר מחשבה נוספת הגעתי לידי מסקנה, שמן הראוי לסכם את האירועים בקצרה ולעמוד על הקווים העיקריים של הצלת יהודי דניה, אגב ניסיון להשוות את דרכי הצלתם ונסיבותיה עם ניסיונות ומעשים דומים במקומות אחרים באירופה.

בדיונים על תקופת השואה קשה מאוד לקבוע אמת-מידה להערכת התקופה ומאורעותיה, בעיה שמתלבטים בה החוקרים זה שנים רבות. כל פעם מתברר מחדש, שבכל ארץ וארץ, ואף בכל מקום, יישוב וגיטו, שררו תנאים מיוחדים, שקבעו את מהלך העניינים. תנאים אלה אינם רק בבחינת נתונים אובייקטיביים של מקום ונסיבות, כי אם גם בבחינת נתונים סובייקטיביים של האנשים שהשפיעו על מהלך העניינים, הן בקרב הגרמנים, הן באוכלוסיה המקומית והן בקרב היהודים. כן מתברר, שלא אחת סותרות התוצאות את ההנחות שאפשר היה להניח על-פי הניסיון הקודם. כך, למשל, שמענו בהרצאתה של שרה נשמית, כי לנוכח עצם היחסים בין היהודים לגויים בליטא לא היה מקום להעלות על הדעת, ששם תערוך האוכלוסיה טבח כה גדול; ולאור התנאים הטובים של חופש ושוויון-הזכויות המושרש, שייחוד את יהדות הולאנד לא היה מקום לשער, שדווקא שם יושמד רוב-רובה של האוכלוסיה היהודית. ואילו דווקא בארץ כרומניה, הידועה באנטישמיות המושרשת שלה וביחסה האכזרי של אוכלוסייתה אל היהודים, ניצל אחוז גבוה של יהודים. כל העובדות האלו מקשות עלינו בבואנו למיין את הדברים מיון כלשהו ולהגיע להערכה כוללת של פעילות היהודים והלא-יהודים בימי השואה, ובפרט בכל הנוגע להצלה. אמנם אין ביטחון, שאפשר להשיב תשובות חותכות על כל השאלות, אך נראה לי, כי מן הראוי לעשות לכל הפחות ניסיון בכיוון זה.

תחילה נתאר את המצב בדניה בקווים כלליים. בהזדמנויות שונות הצהיר היטלר, כי בדעתו לכוון את ההסדר החדש של אירופה על בסיס העיקרון הגזעני. הגזע ה"ארי" בדמות העילית הגרמנית ישתלט על שאר העמים, שנחיתותם הגזעית דורגה דירוג גזעי כביכול. הגרמנים – ובעיקר העילית שבהם, שייצג אותה הס"ס – עמדו בראש הסולם, ואילו היהודים, יחד עם הצוענים, ניצבו בתחתיתו. מן העמים שבדרגות-הביניים נחשבו הסלאבים לנחותים ביותר, בעוד שהסקאנדינאבים, למשל, מצאו מקום בחלק העליון של אותו סולם דמיוני. לפי הבנת הנאצים כלל "ההסדר האירופי" גם את השמדתם של רוב הגזעים ה"נחותים". תנאי ראשון

להשתלבותה של ארץ מסויימת בהסדר זה היה "טיהורה" מיהודים – הפיכתה Judenrein. מובן, שדניה צריכה להוות חלק אינטגרלי של אותו גוף מדיני חדש, שהרי העם הדני נחשב בעיני הנאצים ל"ארי", אלא שדווקא בה לא הצליח ה"טיהור" מיהודים, ומדי פעם בפעם נדחתה הפעולה על דעת השלטונות המרכזיים ב"רייך" השלישי ונציגיהם בדניה גופה. במובן זה היה ההסכם בין גרמניה לדניה – שנעשה ביום הכיבוש ונשאר בתוקפו עד סוף אוגוסט 1943 – מעין אנטיטיזה לתוכניתו של היטלר, שכן תנאיו המפורשים והבלתי-מפורשים כללו את ההנחה, שהיתה משותפת לדנים ולגרמנים כאחת, כי הגרמנים לא יגעו לרעה באוכלוסיה היהודית של דניה.

ההסכם זה התבטל בסוף אוגוסט 1943, עם פרוץ המשבר. ביטול האוטונומיה הפנימית של הממלכה, על סדריה הדמוקראטיים, יצר מצב חדש, שטמן בחובו את הסכנה, שעתה ינסו הגרמנים להשליט סדרי-שלטון כהבנתם ויתחילו גם בביצוע "הפתרון הסופי". אלא שהמציאות טפחה על פני הגרמנים. מיבצע-ההצלה שביצע באוקטובר 1943 העם הדני מתייחד בשני דברים עיקריים.

(א) ניצלו יותר מ-98% מן היהודים;

(ב) בקרב העם הדני שררה תמימות-דעים ראשונית, שעליו להציל את היהודים. השלימות שבהצלחת המיבצע והשלימות שברצון המצילים ובפעולתם הן-הן המשוות לפרשה זו משקל כה רב במסגרת הארועים של תקופת השואה. שלימות זו היתה פועל יוצא מגישה בסיסית דמוקראטית-הומאנית וממדיניותה של ממשלת דניה בראשית הכיבוש, שהיתה פרי אותה הגישה.

עם כל החשיבות הנודעת לגישה בסיסית זו ולתוצאותיה המדיניות לפני שעת המשבר, שומה עלינו להגדיר גם את הנסיבות המיוחדות שיצרו את הבסיס העובדתי להישג.

א. בראשית הכיבוש עדיין לא תפסה דניה מקום מרכזי בשיקוליהם האיסטרטגיים של הגרמנים, שכן באפריל 1940 לא נשקפה שום סכנה מן הים הבאלטי. בעיני הגרמנים היתה החזית העיקרית במערב, ולכן הפכו את נורווגיה למוקד איסטרטגי. לגבי דים לא היתה דני חזית, וחשיבותה העיקרית היתה כארץ-מעבר לצבאות גרמניה. עם התקפת גרמניה על רוסיה הסובייטית, חל שינוי מה במצב, אלא שהצלחות הגרמנים בתחילת המלחמה הקטינו את הסכנה מצד זה, וכתוצאה מכך היו לדניה כמה שנים שקטות יחסית. רק בקיץ 1942 גבר המתח, ובשלהי הקיץ של שנת 1943, בהסתמן השינוי במהלך המלחמה ובתוצאותיה, פרץ משבר.

ב. מספר היהודים בדניה היה מועט, ועובדה זו הקלה על הגרמנים את החלטתם לדחות את ביצוע "הפתרון הסופי" לעת מצוא. נימוק זה שימש גם בוועידת ואנזה, שבה ציין לותר –

על-פי הוראותיו של ריבנטרופ – כי בארצות הצפון יש להשהות את ביצוע הפעולה נגד היהודים בשל הקשיים שנתעוררו.

ג. אחד הגורמים המכריעים שקבעו את גורלם של יהודי דניה היתה מדיניותה של ממשלת דניה בתקופת ההסכם. מדיניות זו, שכונתה בשם "מדיניות המשא-ומתן", היתה, למעשה, דו-פרצופית. מן הצד האחד התרצו הדנים לכובש הגרמני בעניינים מעשיים שהיו חשובים לו במיוחד – כגון, מעבר חופשי של הצבא לנורבגיה ואספקת תוצרת חקלאית, ובמידת-מה גם תוצרת תעשייתית, לגרמניה – ומן הצד האחר שמרו על חופש-תמרון מסויים בענייניהם הפנימיים, על-מנת לשמור על משטרם הדמוקראטי ועל אופיים הלאומי. הדברים לא היו קלים ופשוטים, ולעתים נאלץ השלטון הדני לסטות מעקרונותיו, כמו, למשל, בקיץ 1941, כאשר הוכרח לפעול נגד המפלגה הקומוניסטית, ובנובמבר אותה שנה, כאשר נאלץ להצטרף לחוזה האנטי-קומוניטרני. היו אלה, למעשה, ויתורים עקרוניים, שכן הביאו להפרת חופש-הפעולה של המפלגות ולביטול רצונה של דניה להישאר נייטרלית. עם זאת היה בה בטאקטיקה זו כדי לשכנע את נציגי הגרמנים במקום ואת השלטון המרכזי בגרמניה, שאפשר להפיק תועלת רבה יותר מדניה אם זו תתן לגרמנים את מבוקשם מרצון. ואכן, על השקפה זו היה מבוסס "שטח-החסות לדוגמה".

ד. אין תימה, כי במקביל לכך ניהלו נציגי הגרמנים בדניה מדיניות דו-צדדית, בנוסותם לשמש מתווכים בין השלטון המרכזי בגרמניה ובין הדנים. אמנם היו גורמים גרמניים – בעיקר אנשי המפלגה הנאצית והרסה"א – שביקשו להשליט משטר חמור יותר בדניה, אך המתווכים נקטו תכסיסים שונים, לא אחת מתוחכמים, כדי למתן את התביעות הקיצוניות, מזה, ולהביא את הדנים לידי השלמה עם חלק מתביעות אלו, מזה. יחסים מורכבים אלה נמשכו, כאמור, עד הקיץ של שנת 1943, עת התחולל שינוי דראמטי בלחץ כוחה העולה של המחתרת הדנית. עם פרוץ המשבר החריף גם המאבק הפנימי בין הגורמים הגרמניים השונים שהתחרו ביניהם על השלטון בדניה, ותוכנית גירושם של היהודים נהפכה הן לתכסיס והן למטרה. המטרה היתה לסלק את היהודים מדניה לקראת הכללתה בתוך "ההסדר האירופי" הכולל; התכסיס היה להביא כוחות-משטרה גרמניים לביצוע הגירוש, אך בראש ובראשונה כדי לחזק את מעמדו של ורנר באסט במאבקו עם הצבא.

הדנים אמנם חששו, שכישלונה של "מדיניות המשא-ומתן" עלולה להביא לרדיפות יהודים, אך עם זאת פעלה ה"אקציה" של מוצאי ראש-השנה תש"ד כהלם. אלא שהלם זה לא שיתק, כי אם קומם את כוחות-ההתנגדות שהיו טמונים בציבור הדני, ועורר למעשים. במשך שבועיים-שלושה עסקו הדנים, תוך הזדהות מלאה עם גורל היהודים, במביצע-ההצלה. הצלת היהודים היתה בעיניהם ביטוי למרד לאומי נגד הגרמנים. כך נוצר המצב הנדיר, שלא היהודים הם שנדרשו או ביקשו להוכיח הזדהות עם העם המארח, כי-אם להיפך: הדנים הם שהוכיחו בהתנהגותם ובפעולתם מה רבה הזהות שבין האינטרסים הלאומיים שלהם ובין

גורל היהודים. קיומם כעם עצמאי והצלת היהודים היו ליעד אחד. עובדה זו יש בה כדי להסביר הן את הספונטאניות של הפעולה והן את כלליותה. עלה בידי המחותרת לצקת את המרד במסגרות ארגוניות חדשות, שהוסיפו לשמש גם לאחר-מכן.

מיבצע-ההצלה היה מנוף חשוב לפיתוח תנועת-ההתנגדות בדניה. במחתרת זו השתתפו יהודים מקרב הניצולים ששהו בשבדיה ויהודים שבדים, שסייעו, בעיקר בתמיכה כספית, ובמידת-מה גם בפעולה ארגונית. ברם, שלא כבארצות אחרות במזרח ובמערב, לא התבלטו היהודים בפעולות המחותרת. היהודים היו רגילים להזדהות עם הממשל הדמוקראטי המסורתי, ורק במסגרת זו היו מסוגלים לפעול. בשעת גלותם בשבדיה היו פעילים במוסדות מינהל-הפליטים שם, אך מלבד בודדים לא היו מסוגלים לקחת חלק בפעולות-מחתרת. עוד לפני ה"אקציה" נקטה הנהלת הקהילה היהודית עמדה של התנגדות עקרונית לכל פעולות-מחתרת, ואף פעלה נגד קבוצת חלוצים שהתכוננה לברוח. היהודים נקלעו כאן בין הפטיש ובין הסדן – בין המדיניות הגרמנית ובין המדיניות הדנית. לאחר הבריחה הראשונה והמוצלחת של קבוצת דייגים יהודים לשבדיה, איימו הגרמנים על שלטונות דניה, ואלה מצדם התרו בקהילה היהודים פן יישנו מעשים מעין אלה. אולם האמביוואלנטיות שביחסים בין הגרמנים לדנים איפשרה את ארגון הבריחה, שכן הגרמנים לא ניסו למנוע אותה ברצינות. זאת ועוד, בעצם הימים ההם חתמו הגרמנים על חוזה חדש – טוב יותר מקודמו – עם הדנים בדבר אספקת תוצרת חקלאית. על חוזה זה חתם מנכ"ל משרד-החוץ, ששימש מעין ראש מועצת המנכ"לים, אחרי התפטרותה של ממשלת דניה. מועצה זו עמדה בראש המינהל הדני, שלא פגעו בו הגרמנים גם לאחר-מכן.

בהשוואה בין פעולת-ההצלה בדניה ובין פעולות וניסיונות דומים בארצות אחרות, במגמה לעמוד על הדמיון או השוני ביניהם, אפשר להבחין, כמדומני, בשלושה סוגים של מצבי-יסוד שקבעו את פעילותם של היהודים, של האוכלוסיה המקומית, של השלטונות המקומיים ושל הרשויות הגרמניות. בהבחנה זו לא תיכלל בעיית העזרה – או חוסר-העזרה – מהחוץ.

א. הסוג הראשון כלל את הארצות שבהן היתה פעילות יהודית עצמית רבה ומאורגנת – בין בגלוי, או בין במחתרת ובין בשתי הצורות כאחת – בעוד שהמשטר המקומי ומרבית האוכלוסיה היו אנטישמים וגילו יחס עויין ליהודים. עם ארצות אלו נמנו בראש ובראשונה גרמניה וגרורותיה, סלובאקיה ורומניה, ובמידת מה גם הונגריה.

אך מובן, שמוקד הארגון העצמי היהודי – בין הרשמי ובין המחותרתי או הפרטיזני – היה בעיקר בארצות מזרח-אירופה, היינו בפולין ובליטא. עם זאת ראוי לציין, כי בארצות אלו שררו תנאים כה שונים, עד כי קשה לכלול אותן בהשוואה שאנו עורכים כאן. המיוחד לשלוש הארצות הגרורות שהזכרנו היה, שלמרות כל הנאמר לעיל עלה בידי ההנהגה היהודית להניע גורמים שונים לתמוך במאמצי ההצלה. המניעים לתמיכה זו היו שונים – שוחד, מטרות

פוליטיות כלפי חוץ או כלפי פנים ומוסר דתי – אך לא אחת פעלו במשולב. בכל המקרים האלה באה היוזמה מצד היהודים.

ב. הסוג השני כלל את הארצות שבהן יזמו גורמים מאורגנים בקרב האוכלוסייה, לא אחת בשיתוף עם השלטונות המקומיים, פעולות למען הצלת היהודים. עם ארצות אלו נמנו, נוסף על דניה: נורבגיה, פינלאנד, בולגריה, איטליה וחלקה הדרומי של יוון. בארצות אלו היתה ההצלחה גדולה יחסית. בניגוד לבולגריה, שהפקירה את היהודים בשטחים הנספחים (מאקדוניה, תראקיה, ודברוזה), הגנה איטליה על היהודים בכל השטחים שסיפחה (צרפת, יוון ויוגוסלאוויה). בארצות הנ"ל היה על היהודים להסתגל במהירות ליוזמות ההצלה. המניעים העיקריים לפעולות-ההצלה היו נעוצים במשטר החברתי, הפוליטי או הדתי.

ג. הסוג השלישי כלל את הארצות שבהן התארגנה פעילות יהודית בתמיכתם של גורמים בקרב האוכלוסייה הכללית, על-פי-רוב שלא על דעת השלטונות המקומיים. עם ארצות אלו נמנו צרפת – ובמיוחד רצפת של וישי – בלגיה, יוגוסלאוויה, ובמובן מסויים גם הולנד.

ד. בעיית המינהל בהולנד היתה דומה במידת-מה לזו של המינהל בדניה בשעת המשבר ולאחריו שכן ארץ ללא הנהגה פוליטית, שבה כל הכוח מרוכז במינהל, עלולה ביתר קלות לסטות מן הקו העצמאי ולהיכנע ללחצים. מובן, כי בקביעת סוגים אלה, כמו בכל הבחנה סכימאטית אין להימנע ממלאכותיות מסוימת, ולפיכך עשויות להיות ארצות הנמנות עם שניים מן הסוגים הנ"ל. דוגמה טובה היא סלובאקיה, שבה ניצל תחילה חלק של האוכלוסייה היהודית הודות לדחיית השילוח למזרח במשך שנתיים כתוצאה מפעולתה של "קבוצת-העבודה", עד כי לבסוף לקחו יהודים חלק במרד הסלובאקי בשלהי קיץ 1944, על תוצאותיו הקאטאסטרופליות. בטיפולוגיה זו גם לא ניתנה תשובה לשאלה, אם הפעולה הצליחה במלואה או בחלקה, או אם נכשלה. מטרתנו לא היתה אלא לציין קווים ומניעים בקרב יהודים ולא-יהודים.

דומה, שאין בידנו נתונים כלליים המאפשרים לנו להבחין בקו ברור המייחד את התנהגותם של יהודים ולא-יהודים. אם לדבר על צורת המשטר בארצות השונות, הרי עם סוג א' (ארץ אנטישמית) ועם סוג ב' (פעולות יזומות) נמנו ארצות גרורות, שהיו שונות זו מזו מבחינת עצמותן הפנימית, כגון סלובאקיה ה"עצמאית", יציר כפיו של היטלר, מזה, ורומניה או הונגריה, מזה. אך גם ארץ כמו נורבגיה, שהיתה נתונה במשטר-כיבוש של משטרת-הביטחון, הצטיינה במאמציה להציל את היהודים (ממשלת קוויזלינג אמנם נעשתה שם-דבר לממשלה ששיתפה פעולה עם הגרמנים, אך לאמיתו של דבר לא היתה לקוויזלינג שום השפעה על ניהול העניינים בנורבגיה).

מסובכים עוד יותר הדברים כאשר בוחנים את מסורת היחסים בין גויים ליהודים בארצות השונות. מסתבר, שדווקא בארצות בעלות מסורת של סובלנות ושוויון-זכויות, כגון הולנד, לא היו מאמצי ההצלה מאורגנים ומתוקנים, כי אם ספונטאניים. בארץ אנטישמית מובהקת

כרומניה, לעומת זה, היתה התמונה שונה. דומה, כי הבעיה העיקרית היא דמותו הפנימית של הקיבוץ היהודי בתקופה שלפני השואה, היינו, באיזו מידה הכשיר אותו ניסיונו הציבורי והחברתי לפעילות עצמית. כן יש קשר בין יחסה של אוכלוסיה ליהודים בימי הכיבוש הגרמני ובין מידת האנטישמיות ששררה בה. הונגריה נכבשה רק במרס 1944, ועד אז לא נעשו בה שילוחים בקנה-מידה גדול, על אף מידה רבה של הגבלות, רדיפות ואף הגליות. אך גם בדרום-צרפת החל השלטון הגרמני רק לאחר זמן-מה – בסתיו 1942. בעוד שאוכלוסיית הונגריה שיתפה פעולה עם הגרמנים, הושיטו הצרפתים סיוע רציני ליהודים גם לאחר הכיבוש, אף-על-פי שלא נמנעו הגירושים מארץ זו.

בתחילת הכיבוש לא גילו הדנים התנגדות רבה לגרמנים. אולם התנגדות העם והשלטונות לאנטישמיות בלטה מאוד, והיא-היא שקבעה את המדיניות מן הרגע הראשון והכשירה את הקרקע להצלה בבוא המשבר. הציבור היהודי בדניה, לעומת זה, היה מן הפאסיביים ביותר מכל הידוע לנו מאותה תקופה, והנהגתו דחתה עקרונית כל פעולה מאורגנת להצלה עצמית. אם לשפוט על-פי הצלחת ההצלה, מקומה של דניה בראש, ואילו מבחינת הפעילות היהודית העצמית מקומה בסוף. אין לבקש את הסבר התופעה הזאת רק בתנאים ששררו בדניה לפני הכיבוש, שכן מבחינת שוויון-הזכויות לא היה הבדל בין צרפת לדניה, ואף לא היה הבדל במידת התבוללותו של הציבור היהודי. מבחינת התנאים האובייקטיביים היה המצב בדניה נוח מזה ששרר בצרפת של וישי אף לפני הכיבוש. אך בעוד שיהודי דניה נמנעו מכל פעולת-מחתרת, ניהלו יהודי צרפת פעולה ענפה, בפרט בדרום-צרפת. והרי בשתי הארצות עשו הכנסיות הנוצריות – הפרוטסטנטית בדניה והקתולית בדרום-צרפת – למען הגנת היהודים. הייחוד שבהצלת יהודי דניה נעוץ איפוא בדברים מנוגדים זה לזה: בניגוד לנעשה ברוב הארצות, הביא המשבר בדניה לידי היעלמות כמעט מוחלטת של גורם האנטישמיות, אשר – כפי שהתברר לאחר-מכן – היה גורם בכוח גם בחברה הדנית. ההזדהות עם היהודים היתה פוליטית ועוררה לפעילות פוליטית יזומה. לעומת זאת שיתקו הרדיפות והסכנות כל פעילות יהודית מאורגנת, היהודים לא גילו כל יוזמה פוליטית עצמאית. דומה שטמונות כאן שאלות בדבר קיום היהודים בגולה שעדיין לא מצאנו עליהן תשובות.

הפרסומים של המחברת הנוגעים לנושא ההרצאה:

1. הצלת היהודים בדניה, דמוקרטיה שעמדה במבחן, הוצאת הספרים ע"ש מגנס, האוניברסיטה העברית – יד ושם, ירושלים, תשכ"ז.
2. Et Demokrati paa Proeve, Joederne I Danmark under Besaettelsen, Gyldendal, Koebenhavn, 1966

3. The Rescue of Danish Jewry, Test of a Democracy, The Jewish
Publication Society of America, Philadelphia, 1969
4. Denmark under Occupation, a Survey of Danish Literature, Wiener
Library Bulletin, vol. XVI, No. 4 (1962), p. 73
5. הצלת יהודי דניה ומקומה בתולדות השואה, עם ישראל בדורנו, האוניברסיטה
העברית – המכון ליהדות זמננו, ירושלים, תשכ"א, עמ' 329-341.
6. 20 שנה למפעל הצלת יהודי דניה, גשר, שנה ד', מס' 2, תשכ"ג, עמ' 92-97.
7. יהודי דניה בטרזיינשטדט, ילקוט מורשת, שנה ב', חוב' ד', תשכ"ה, עמ' 65-87.
8. פעולות עזרה והצלה במדינות הסקאנדינאויות למען אסירי מחנות הריכוז, קובץ יד
ושם, ו', 1966, עמ' 155-189.
9. Scandinavian Countries to the Rescue of Concentration Camp
Prisoners, Yad Vashem Studies, VI, 1967, pp. 181-220
10. Joedeforfoelgelsens metoder, Genemfoerelsen af `Endløsung` i
Holland og Danmark, Hilsen til Haestrup, Odense Universitetsforlag, 1969, p.
331-351
11. Methods of Persecution, A Comparison of the `Final Solution` in
Holland and Denmark, Scripta Hierosolymitana, vol. XXIII, The Magnes Press,
The Hebrew University, pp. 279-300
12. Encyclopedia Judaica, Keter Publishing House, Jerusalem, 1972:
Denmark - Holocaust; Norway - Holocaust; Bernadotte, Folke

**מקור: "נסיונות ופעילות הצלה בתקופת השואה, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השני
של חוקרי השואה", 1976, ישראל גוטמן ואפרים צורף עורכים, יד ושם ירושלים. עמ'
510-504.**